

Мирослав Ђ. Ђорђевић¹

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ, СРБИЈА И ЈУГОСЛОВЕНСТВО

Апстракт: Уз јасно раздвајање повода од стварних узрока Првог светског рата, у раду је пажња посвећена мотивима сарајевских атентатора, као и реалном легитимитету који те идеје (ни)су имале у аустроугарским деловима будуће Краљевине Југославије. Сарајевски атентат је такође анализиран и из перспективе Краљевине Србије, која не само да није иза њега ни на који начин стајала, већ је предузела кораке да до њега не дође. После готово деценије разматрања и припрема за рат против Србије, Аустроугарска је повод коначно нашла у југословенским идеалом инспирисаном атентату на надвојводу Франца Фердинанда, атентату извршеном не само супротно вољи Краљевине Србије, већ и дела саме Младе Босне. Како је југословенство у својим различитим облицима било званична идеологија после Првог светског рата све до распада СФРЈ, сагледавање сарајевског атентата, као повода за рат, чињено је у науци, по правилу, уз намерно изостављање или модификовање одређених историјских чињеница, које нису ишле у прилог "интегралном југословенству" и "братству и јединству". Такво игнорисање једног аспекта историје имало је катастрофалне историјске последице.

Кључне речи: Сарајевски атентат; 1914; југословенство; хрватске политичке странке; легитимитет; Гаврило Принцип; Млада Босна; Краљевина Србија; Први светски рат; реакције на атентат

Увод

Питање одговорности за Први светски рат небројено је пута расправљано у научној јавности, већ од његовог почетка пре тачно сто година, па до данас. Ово питање је у различитим епохама сагледавано са различитих идеолошко – политичких становишта датог тренутка, што је умногоме отежавало објашњавање стварних узрока. Данас је његов значај подједнако несумњив, а посебна опасност лежи у тенденцији неких историчара да из различитих мотива врше ревизију историје, најчешће искривљујући и мешајући повод и узрок, како би се постигли одређени политички циљеви. Кључне речи у разматрању овог проблема јесу управо узрок и повод, па је тако постало уобичајено да они озбиљнији и објективнији аутори инсистирају на раздвајању та два појма, а они други пак на томе како између њих постоји знак једнакости. Тако је на неутемељене оптужбе да је "Србија изазвала рат Сарајевским атентатом", одговор најчешће како то није реалан узрок рата, већ само његов повод, те да Србија не може бити одговорна. Иако је ово неспорно тачно, анализа самог атентата и околности под којима се он догодио показују како кривицу Краљевине Србије не треба тражити ни у узроку, ни у поводу за Први светски рат. У овом раду пажња је усмерена пре свега на повод рата, као и околности које су га окруживале.

Стварни узроци рата су комплексни, али сада већ и значајно историјски обрађени. Они се свode на покушај реализације програмске крилатице *Drang nach Osten* ("продор, те-

¹ Истраживач – приправник Института за упоредно право, студент докторских студија уставно-правног смера на Правном факултету Универзитета у Београду.

жња ка истоку"), која је била идеја водила немачке и аустроугарске политике још од осамдесетих година XIX века. У оквиру тог програма издвојио се један посебан курс, у литератури називан *Drang nach Südosten* или *Griff nach Südosten* ("посезање за југоистоком") која подразумева тежњу у редовима деснице да се од југоистока Европе начини нека врста помоћног привредног простора посредством којег би немачки Рајх географски и економски створио базу за даље империјалистичке циљеве.² Препрека остварењу оваквог циља Аустроугарској је била Србија, за чије је сламање била додатно мотивисана због свог унутрашњег демографског стања. Требало је на неки начин предупредити природно стремљење Срба у Монархији ка њиховој Матици, о чему се размишљало још од периода Царинског рата и анексионе кризе, а посебно након Балканских ратова.

Сарајевски атентатори, који су Аустроугарској коначно дали дуго чекани повод, нису, како ћемо видети, били ни инструирани, ни подржани од стране Краљевине Србије, која је чак обратно, предузела кораке да до атентата не дође. У романтичарско – револуционарном духу, тада присутном широм Европе, млади завереници били су у својој акцији вођени идејом југословенства. Сагледавањем политичке ситуације у југословенском делу Аустроугарске монархије видећемо да њихове идеје нису имале ни приближно довољно легитимитета, а приликом ове анализе фокусираћемо се претежно на српско – хрватске односе, јер су управо они чинили кичму, али уједно и највећи хендикеп југословенског покрета крајем XIX и почетком XX века.

Специфичност овако постављене теме јесте чињеница да се она из идеолошких разлога, упркос многобројним историјским доказима и траговима, није могла и смела сагледавати на овај начин. Једна од ретких идеолошких додирних тачака Прве и Друге Југославије јесте тумачење Сарајевског атентата као јуначког, легитимног чина, у коме су били окупљени представници "сва три племена једног народа", тј. "народа и народности". У том контексту је прећуткиван недостатак понекад чак и грубо фалсификованог легитимитета југословенства. Питање националне припадности, или боље речено националног осећања атентатора, њихових мотива и повезаности са Краљевином Србијом од огромног су значаја за правилно сагледавање повода рата. Међутим, они су предмет политизације и грубе дисторзије већ читав век. Још су Аустроугари, одмах по атентату, када се испоставило да завереници нису били само Срби, већ и Хрвати и муслимани удружени у идеји југословенства, ову чињеницу грубо фалсификовали у пропагандне сврхе. Тако су, на пример, у извештајима за штампу имена завереника Младобосанаца који нису били Срби измењена на начин да то постану. Иво Крањчевић, Хрват, постао је Милан, а слично је поступано са именима муслимана Мухамеда Мехмедбашића и Ђулаге Буковца.³

Чешћа, али и опаснија манипулација и искривљење праве историјске истине, у каснијем периоду чињени су (не)намерним мешањем и замагљивањем појава и појмова југословенства, великосрпства и великохрватства, као и њиховим појавним облицима: уједињењем, обједињавањем, ослобођењем ради уједињења или независности, односно борбом за бољи положај у оквиру постојећег стања. Ако се овоме придода и у историографији неретко злоупотребљавана непрецизност појма "југословенство", који може означавати суштински готово дијаметрално супротне концепте (од конфедерације држа-

² Андреј Митровић, *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро – Угарске и Немачке: 1908 – 1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011. 12.

³ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1978, II том, 29.

ва различитих народа до интегралног југословенства), онда је јасно колико је ово питање осетљиво и комплексно. Чини се да су овде, као мало где другде, неразумевање и злоупотреба тих тананих разлика у појмовима имали, на дужи историјски рок, катастрофалне последице. Данас, после сто година, могуће је сагледавање догађаја из 1914. године без идеолошког притиска, па је интересантно суочити Сарајевски атентат и његове мотиве са реалном политичком ситуацијом тога времена у Аустроугарској и Србији. Такође је, како истиче Аника Момбауер, потребна свест о томе да постоје непосредне везе између Првог и Другог светског рата и да се оба чак могу посматрати као један.⁴ Ово је посебно тачно када је реч о Југославији, па се тако сагледавањем (не)легитимитета југословенства које је повукло ороз у Сарајеву, стиче јаснија слика узрока проблема у Првој Југославији и догађаја из Другог светског рата. Често постављаном питању "да ли је Гаврило Принцип херој или не" треба придодати још једно: "Ако јесте - за кога?"

Пре атентата

Пре Сарајевског атентата, земље које ће ући у састав будуће Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца биле су у врло различитом положају. Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора биле су независне државе, значајно територијално проширене после Балканских ратова, а независност им је међународно призната још на Берлинском конгресу 1878. године. Хрватска и Славонија биле су угарске провинције, а Словенија, Далмација и Истра⁵ аустријске. Аустроугарска је по члану 25. Берлинског мировног уговора добила право да окупира Босну и Херцеговину (уз остатак врховног суверенитета Турске), што је и учинила, а 1908. године, после Младотурске револуције је и анектирала (управа је вршена заједнички од стране Аустрије и Угарске).⁶

По попису из 1910. године у Аустроугарској је живело 51.356.465 људи и то 12.010.669 Аустријанаца, 10.067.992 Мађара и 29.287.804 осталих, углавном Словена. Такав дисбаланс између аустроугарске популације која је водила државу и већинског словенског становништва доводио је до сталних национал – политичких нестабилности у Монархији, јер је то време увеликог буђења националне свести и у Европи свеprisутне тежње да се по принципу народног самоопредељења стварају националне државе. Тако је немачки амбасадор обавештавајући о унутрашњим приликама у Аустроугарској изнео тезу да су "донекле нормалне прилике само у покрајинама са немачким језгром".⁷ Отпор јужнословенских народа Хабзбуршкој власти имао је различите мотиве, од задобијања бољег положаја, до тежње за осамостаљењем, што не подразумева само уједињење

⁴ Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Клио, Београд, 2013, 8.

⁵ После Првог светског рата Истра се нашла у Италији, а тек после Другог светског рата у Југославији.

⁶ Члан 25. Берлинског уговора каже: "Провинције Босна и Херцеговина окупираће Аустро – Угарска, која ће њима управљати. Пошто влада Аустро – Угарске не жели да преузме управу у Новопазарском сандаку, који се налази између Србије и Црне Горе у правцу југоистока до Митровице, у њему ће остати отоманска управа; ипак, да би се обезбедило одржавање новог политичког стања, као и слобода и безбедност саобраћаја, Аустро – Угарској се оставља право да ту држи гарнизоне и да има војне и трговачке путеве на читавом простору овог дела старог вилајета Босне." Као компензацију Турској за анексију 1908. године, Аустроугарска се одрекла права задобијеног на Берлинском конгресу, да држи гарнизоне у Сандаку и исте трупе повукла. – Извор: Лазар Вркатић, *Појам и биће српске нације*, Mediterranean Publishing, Нови Сад, 2009, II део (документи), документа 8 и 30.

⁷ А. Митровић, 135.

ње јужнословенских народа, него и великохрватску идеју стварања независне Хрватске, великоsrпску о припајању делова Хрватске и Босне и Херцеговине Србији итд.

Одсуство легитимитета југословенске идеје је посебно видљиво на хрватским територијама, где је веома комплексна политичка ситуација заправо знатно другачија од онога како је приказивана за време "братства и јединства". Постојао је плуралитет националних идеја од којих већина није на жалост нагињала идеји југословенства, а са друге стране, број следбеника крајње десничарских, шовинистичких схватања био је забрињавајуће висок. Антиsrпски став, по правилу праћен и антисемитизмом, обележио је екстремну хрватску националистичку мисао још од прве половине XIX века и представљао велико бреме Прве Југославије и југословенства. Идејни творци таквог политичког курса били су још средином XIX века Еуген Кватерник и Анте Старчевић, а следио их је у мањој или већој мери велики број хрватских политичких странака. Кватерник и његови следбеници су заговарали антиsrпску политику и највише се прибојавали стварања "умјетног srпско – хрватског народа"⁸, а Старчевић пак у потпуности негирао постојање srпске нације.⁹ На његовој основи ће Анте Павелић градити усташку идеологију.¹⁰ Оваква екстремистичка гледишта ублажавана су у историографији Прве и Друге Југославије. Тако Дедијер пише да Старчевић "Србе није признавао за народ ... био против уједињења ... и залагао се за уједињење Хрватске, Далмације и БиХ у засебну државу под хабзбуршком династијом."¹¹ Заправо, Старчевић је тежио независној Хрватској, независној и од Аустроугарске и неке будуће Југославије. Та дистинкција је значајна јер се уз њено замагљивање теже увиђа нит која води од идеја Старчевића до стварања Независне државе Хрватске. Са друге стране политичког спектра били су наследници Илирског покрета вођени Јосипом Јурајем Штросмајером. Ова политичка струја била је далеко умеренија, у социјалистичкој историографији сматрана чак пројугословенском, али је била и предмет контроверзи.¹² Поред наведених идеологија, постојало је и неколико унионистичких партија које су се залагале за останак Хрватске у оквирима Аустроугарске, неретко уз захтеве за добијањем бољег положаја.

Одсуство значајнијег легитимитета југословенске идеје у хрватском народу види се и из резултата избора за Хрватско – славонско – далматински Сабор.¹³ При њиховој анализи важно је имати у виду да по резултатима аустроугарског пописа из 1910. године у Хрватској

⁸ Еуген Кватерник, Источно питање и Хрвати, *Catena Mundi – srпска хроника на светским веригама*, књига II, Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 9. Види и: Драгутин Павлићевић, Еуген Кватерник о источном питању, *Радови завода за хрватску повјест*, 28/I (1996), 85.

⁹ На пример: Анте Старчевић, Пасмина славосербска по Херватској, *Catena Mundi – srпска хроника на светским веригама*, књига II, Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 12 – 15.

¹⁰ О томе како Павелић, злочинац кога је могуће упоредити само са Хитлером, гледа на Старчевићево дело види више у: Анте Павелић, Доживљаји, *Catena Mundi – srпска хроника на светским веригама*, књига II, Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 21 – 26.

¹¹ В. Дедијер, I том, 93.

¹² Постоје аутори који основано тврде да је Штросмајерово југословенство маска за остваривање великохрватских и католичко – унијатских циљева. Види тако: Јован Дучић, *Југословенска идеологија – истина о Југославизму*, Централни одбор srпске народне одбране у Америци, Чикаго, 1942, 25. Погледај такође: Василије Крестић, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, Прометеј, Нови Сад, 2002; такође и: Владимир Ђоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Политика, Београд, 1939, 26 – 27.

¹³ За преглед организације Сабора види више у: Ходимир Сиротковић, Организација Сабора Хрватске и Славоније у нагодбеном раздобљу (1868 – 1918), *Архивски вјесник*, 34-35 (1992).

живи 1.638.354 Хрвата и 644.955 Срба. Последњи избори за Сабор пре Сарајевског атентата и Првог светског рата одржани су 1913. године. На њима је Хрватско – српска коалиција освојила 39% гласова, Хришћанско – социјална странка права (Чиста странка права) 14%, Унионисти ("Старомађарони") 14%, Старчевићева странка права ("Миљинови") 13%, Хрватска пучка сељачка странка 12% гласова, а остали знатно мање.¹⁴ Једино се хрватско – српска коалиција залагала за уједињење Јужних Словена, и то врло магловито, док су све друге странке имале другачије политичке програме. Ако се овоме придода чињеница да је у Хрватској живело дакле око 650 хиљада Срба, којима је природно сваки вид повезивања са Матицом био циљ, може се онда слободно закључити да у хрватском народу пре Сарајевског атентата идеја југословенства није имала значајнијег легитимитета.

У Босни и Херцеговини (БиХ) је по попису из 1910. године живело 825.418 Срба (православних), 612.137 муслимана и 434.061 католика. На изборима који су за Босански сабор одржани 1910. године Српска народна организација добила је 31 мандат, Муслиманска народна организација 24, док су католичке гласове добили Хрватска народна заједница 12 и Хрватска католичка заједница 4.¹⁵ Политика српских и хрватских странака у Босанском сабору нема значајнијих специфичности у односу на политику каква се водила у Србији и Хрватској. Јасна је само тежња и једних и других да се БиХ припоје Србији, односно Хрватској.¹⁶ Муслиманске организације су пак сарађивале и са једнима и са другима, а неретко се залагале и за независност БиХ, уз врховну власт Турске. Како је демографски српски елемент био доминантан, била су присутна стремљења ка уједињењу са Србијом, посебно после успешних Балканских ратова. Од тада су муслимани схватања да Монархија представља мању опасност по њих од њихових источних суседа (Србије).¹⁷ На крају, било је и југословенских стремљења, претежно међу српском, али и хрватском и муслиманском омладином. Најснажнија од тих организација била је свакако револуционарна Млада Босна, која је окупљала омладину око идеје ослобођења од Аустроугарске окупације и стремљења формирању заједничке државе Јужних Словена. Ове идеје су пак неретко биле неконзистентне, занесене романтичарским панславизмом и без јасног политичког програма.

У Србији се у годинама пред Први светски рат мешала југословенска идеја са великосрпском, као и идејом уједињења на бази федерализма. Фокус ослобођења српског народа био је окренут ка југоистоку, што је и реализовано после Балканских ратова. По питању БиХ заступљени су различити ставови од великосрпских и разних пројугословенских, преко социјалдемократских, који су будућност видели у једној федерацији балканских држава, до идеја војвођанског радикалног првака Јаше Томића. Он је сматрао да су Срби, Хрвати и Словенци три сродна народа, која треба да теже стварању државне заједнице, али да се ради о три народа, а не о једном, јер таква држава по њего-

¹⁴ О политичкој комбинаторици пред ове изборе види више у: Мислав Габелица, Споразум између Странке права и Хрватско – српске коалиције (1912 – 1913), *Часопис за савремену повјест*, 3/2012.

¹⁵ Више о организацији Босанског сабора и изборном закону види у: Сања Савић, Организација и надлежност Сабора по Земаљском уставу из 1910. године, *Анали правног факултета Универзитета у Зеници*, број 7, година IV, интернет издање: http://prf.unze.ba/v2/anali_tekst.html (приступљено 21.2.2014.)

¹⁶ "Хрвати су се сматрали најоданијим елементом Хабзбуршке монархије у Босни" - Хуснија Камберовић, Убојство Франца Фердинанда у Сарајеву 1914, *Прилози института за историју у Сарајеву*, 34 (2005), 15.

¹⁷ Ibid.

вом мишљењу не би била стабилна.¹⁸ Било је чак и оних који су се залагали за повратак ослањању на Аустроугарску у спољној политици, логиком прагматичне, реалне политике.¹⁹ Живојин Перић ће се тако у једном говору из априла 1914. године осврнути на Аустроугарску и панславистичке/пројугословенске идеје: "...апсолутно је потребно изменити нашу политику према Тројном савезу, а специјално према Аустроугарској ... наша политика је чисто српска, која зна, само и једино за интересе Србије и српства. Ми се не заносимо идејама о славенофилству и панславизму..."²⁰

Без обзира на овај плурализам различитих у друштву заступљених идеја, неспорно је да Краљевина Србија ни на који начин није повредила права Аустроугарске у БиХ или било где другде. Никола Пашић и српска влада су чинили све да до рата не дође. Аустријски *Griff nach Südosten* је ипак био јачи и само се чекао згодан повод, који је дошао у виду сарајевског атентата.

Србија је чинила све да до рата са Аустро-угарском не дође

Од обнављања српске државности почетком XIX века, па све до почетка XX века српско – аустријски односи су били претежно добри, посебно за време владе краља Милана Обреновића. Када је Србији чланом 34. Берлинског споразума призната независност, Аустроугарска је чланом 25. добила право да окупира БиХ. Само три године касније, на Видовдан 1881. године, потписана је Тајна конвенција између Србије и Аустроугарске²¹ којом су се ове две земље обавезале да ће водити пријатељску политику, а Србија између осталог признала да се "БиХ подразумева под Аустроугарску". До захлађења је дошло по смени династија у Србији, 1903. године, када у спољној политици она почиње да појачано тежи независности, посебно економској, што се није уклапало у шире геополитичке планове Аустроугарске. Када је Аустроугарска 1908. године анектирала БиХ, у Србији се осећао револт, јер је она традиционално сматрана српском територијом, што због историјског наслеђа, што због већинског српског становништва које је тамо живело. У то време у Аустроугарској се увелико размишља о нападу на Србију. Србију је требало "одстранити" као део Аустроугарског програма *Griff nach Südosten*. Одлука о таквом спољнополитичком усмерењу "постојала је много пре него што је погођен метком Франц Фердинанд, она је била чак и записана у службеним документима још у лето 1908. године, у предвечерје анексије БиХ."²² И поред тога што је до 1908. године БиХ формално била део Турске, анексија је погађала интересе Србије, која је упутила протестну

¹⁸ Љ. Кркљуш, 266 - 267.

¹⁹ Тако је, рецимо, јануара 1914. године велики српски правник и политичар Живојин Перић, противник југословенства, рекао: "Моменат садашњи показује колико је погрешно оно радикалско искључивање из сваке комбинације једне политике наслона на Тројни савез. Ми конзервативци не мислимо тако, већ ми мислимо да Србија не сме и не може, начелно, искључити ни једну спољашњу политику, пошто би се могло десити да баш искључена политика буде од највеће користи за српске циљеве". - Живојин Перић, *О конзервативној политици, говор одржан на Конференцији Београђана од 5. јануара 1914. године на којој је одлучено да се образује Конзервативна странка*, Штампa, Београд, 1914, 19.

²⁰ Живојин Перић, *Конзервативизам и радикализам, говор одржан на Конференцији Београђана од 7. априла 1914. на којој је основана конзервативна странка и утврђен њен програм и статут*, Свети Сава, Београд, 1914, 11.

²¹ Извор: Ј. Вркатић, документ 13.

²² А. Митровић, 76.

ноту, али ипак 1909. године по притисцима и уз жељу да избегне рат, анексију признала.²³ После два успешна Балканска рата Србији је више него икада био потребан мир и један период консолидације. Међутим, јачање Србије директно се супротстављало Аустроугарској "тежњи за југоистоком" и само се чекао повод да до рата дође.

У недавно објављеном документу Архива Србије²⁴, писму генерала Поћорек министру финансија Леону Билинском од 28.5.1913. године, види се још једна потврда да се Аустроугарска спрема за рат. Поћорек у њему каже да "ако већ сада не дође до оружаног сукоба – морамо свој главни задатак видети у томе да се систематски спремимо за кроз неколико година неминовни велики рат..." Он такође сматра да ако се Србија не "начини безопасном на тај начин, што би се сјединила са монархијом бар у облику једне трговинске, царинске и војне конвенције", да се може "безусловно рачунати с тим да ће се та држава у сваком будућем рату борити као отворен и огорчен противник на страни наших непријатеља." Даље у писму Поћорек објашњава како са становништвом у Босни и Херцеговини треба поступати и при том јасно чини разлику између Срба са једне и Хрвата и муслимана са друге стране:

"Наклоњено поступати са сељаштвом и колико је то могућно потпомагати његове економске интересе, с највећом опрезношћу а где је нужно и безобзирном строгашћу с интелигенцијом и полуинтелигенцијом, према којој се уосталом може и треба бити попустљив, али никако изнад оне мере која би могла изазвати неповерење и незадовољство у Хрвата и муслимана. *Јер највиши принцип мора бити и остати, да се на ове последње ослања, дакле да се у читавој земљи уопште и у скупштини влада са Хрватима и муслиманима, а српска опозиција да се прими као нешто што се не да избећи.*"

Из овог документа види се не само да се Аустроугарска припрема за рат и како је поступано са становништвом, већ је могуће извући и закључке о међусобним односима народа у БиХ. Поћорек највећи страх је евентуално окретање Хрвата Београду, јер је циљ да "Загреб послужи као противтежа за Београд". Тај његов страх се на жалост неће обистинити. У интересантној забелешци из мемоара генерала Конарада фон Хецендорфа, начелника генералштаба аустроугарске војске, о разговору који је 29. септембра 1913. водио са генералом Поћорек, видимо да у планирању будућег рата Поћорек јасно рачуна на Хрвате и муслимане:

"Разговарали смо о могућности акције против Србије. *Поћорек је рекао да можемо рачунати на муслимане и Хрвате.* После тога је покренуо питања од прворазредне важности, о којима смо отворено разговарали од 1907. године. На крају ми је рекао да наследник престола, надвојвода Франц Фердинанд, жели да се маневри 15. и 16. кор-

²³ Анексију су такође признале и све друге потписнице Берлинског споразума, чиме је члан 25. укинут. Извор: Л. Вркатић, документ 33.

²⁴ Овај врло значајан документ (*Архив Србије, МИД, Хартује Манојловића, Ф VIII*) који је привукао велику светску пажњу обелоданио је директор Архива Србије, Мирослав Перишић 5. јануара 2014. године у Андрићевом институту у Вишеграду. Он је истакао да је у међуратном периоду ово писмо у дневној штампи било објављено неколико пута, али и да је касније остављано по страни, јер се његов садржај није уклапао у жељену, односно конструисану ненаучну слику предисторије и историје почетка Првог светског рата. – Мирослав Перишић, интервју дат Радио Телевизији Србије 5. јануара 2014. <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/Друштво/1488055/Велики+рат+планиран+пре+атентата+у+Сарајеву.html> (приступљено 15.3.2014. године)

пуса под Поћорековом командом одрже у северној Босни 1914. године. Изразио је жељу да присуствује тим маневрима, а исто тако да га том приликом прати војвоткиња.²⁵

Србија је после два балканска рата била окупирана изналажењем најбољег начина да се нове територије инкорпорирају у њен државно – правни систем. У овим условима, очување мира је било апсолутни приоритет српске владе. Манифестација овога је видљива и у потезима које је српска влада доносила непосредно пре и после атентата у Сарајеву 1914. године, од настојања да се сваки такав покушај спречи, упозорења датом бечкој влади и на крају, тексту одговора на ултиматум. Само је било важно сачувати мир, баш као што је то и учињено 1909. године признавањем анексије БиХ.

У својој књизи *"The Sleepwalkers – How Europe Went to War in 1914"*, Кристофер Кларк износи тврдњу како је Пашић "скоро сасвим сигурно" знао за припрему атентата и да је предузео кораке да га спречи. За ово, како каже овај аустралијски историчар, има више показатеља, али је "најелоквентније" сведочење Љубе Јовановића, министра просвете у Пашићевој влади, који је од Пашића још почетком јуна на седници владе чуо да "постоје људи који се спремају да иду у Сарајево и убију Франца Фердинанда". Цео кабинет се потом сложио да се издају наредбе пограничним властима како би се спречио прелазак (тих лица) преко Дрине.²⁶

Љуба Јовановић је касније, 1925. године дао интервју *"Политици"* у коме је уз мање измене поновио ову тврдњу додавши још како је сам Пашић 7. јула 1914. године дао интервју једном мађарском листу и том приликом рекао да је српски посланик у Бечу опоменуо бечку владу о опасности којој се излаже Франц Фердинанд својим путем у Сарајево. Јовановић даље каже како су и Аустроугарима и Немцима биле познате мере Пашићеве владе да се спречи прелазак оних учесника у припремању атентата за које се чуло да су у Београду набавили оружје и са њим пошли преко Дрине у Босну. Ове су наредбе пронашле аустроугарске власти када су по избијању рата заузеле Лозницу, али су о томе ћутале, јер је био њихов интерес да не показују свету докле је српска влада ишла у својој великој суседској коректности.²⁷

Пашић се касније пак делом ограддио од тога да је "знао за атентат" у разговору са пуквником Душаном Стефановићем (у време атентата српским министром одбране). У том разговору, који је вођен 1925. године, он је рекао да може сасвим слободно да изјави како је по извесним приватним доставама слутио да се нешто спрема у Сарајеву и са Стојаном Протићем (министром унутрашњих послова) о томе разговарао. "Он је израдио један распис полицијским властима, којим наређује да се припази на границу, Дрину, и да се тамо не пребацују сумњиве личности у Босну из наше земље. Ако се не варам, тај је распис нађен и на граничној линији. Али ја нисам тим гласовима придавао велику важност, а најмање да сам ја као председник владе са владом у ово био посвећен, или чак ово и потпомогао."²⁸

У страху од давања било каквог повода Аустроугарској за рат који је нестрпљиво ишчекивала, Пашић се налазио разапет између два зла: и недовољно и превише залагања око ове ствари могло се тумачити као погрешно. Он се због тога делом оградајује од навода Љубе Јовановића. Јасно је пак да је по начелним инструкцијама Пашићевим, конкретна

²⁵ В. Дедијер, I том, 371.

²⁶ Christopher Clark, *Sleepwalkers – How Europe Went to War in 1914*, Harper Collins, New York, 2013, 56.

²⁷ В. Дедијер, II том, 107.

²⁸ Ibid, 110.

акција спречавања предузета. Проблем је представљала чињеница да су атентатори имали помагаче из редова тајне организације Уједињење или смрт ("Црна рука") која је своје припаднике имала и у официрском кадру пограничних служби. Но, и у смислу елиминасања саботаже унутар војне структуре српска влада је предузела низ мера, почевши од Пашићевог обраћања генералу Путнику, начелнику генералштаба и шефу обавештајног одељења, са циљем да се скрене пажња на то да пуковник Апис одржава везе са босанским студентима револуционарима и да то може изазвати веома опасне последице, па до наређења попут оног упућеног командиру 5. чете граничног одсека у коме се каже: "Војницима издајте наређење да за време службе на граници, само од Вас примају и врше наређења, а свакога ко би покушао да им ма шта у томе смислу наређује да упуте на вас". О свим сачуваним наређењима "да се најенергичније сузбије преношење оружја, муниције и експлозива"²⁹ различитих војних и цивилних власти Србије исцрпно је, уз навођење фотографисаних докумената, писао Владимир Дедијер и зато нећемо овде више у то улазити. Његов је закључак да је "српска влада несумњиво учинила све са своје стране да спречи преношење оружја у Босну, као и прелазак наоружаних лица".³⁰

Сама акција преношења оружја и припреме атентата била је, како су многобројна историјска истраживања показала, изведена неспорно уз висок степен личне храбрости, али такође и прилично аматерски, без јаке организације и чврстог плана. Одсуство такве организоване подршке је било уједно и хендикеп, али и својеврсна предност атентатора. Потрага за означеним сумњивим лицима која су пешке прешла границу носећи са собом бомбе и пиштоље била је равна тражењу игле у пласту сена. Ако се овоме придода и извесна помоћ коју су несумњиво Младобосанци добили од пограничних чланова организације Уједињење или смрт³¹, јасно је зашто је спречавање, односно потрага за овим лицима завршена неуспешно. Вероватно је и сувишно истицати да би и сама акција пребацивања оружја и атентатора у БиХ изгледала другачије да су они заиста, како неки страни писци неосновано тврде, били организовани и инструирани од стране српске владе. Српска влада не само да ни на који начин није стајала иза ове организације, већ је покушавала на разне начине да осујети такве планове, па је чак и упутила упозорење бечкој влади о потенцијалној опасности.

Лист *The New York Times* 29. јуна 1914. године на насловној страни, одмах испод вести да је надвојвода Франц Фердинанд убијен, доноси вест: "*Archduke ignored warning – Serbian minister feared trouble if Heir went to Bosnia*". У тексту се прво наводи да се за могући напад страховало још за време посете цара Франца Јозефа по анексији Босне и Херцеговине, када је постојао страх да ће "неки словенски или мухамедански фанатик покушати напад на монархов живот". Даље се у тексту каже да је пре Фердинандове посете "српски министар исказао сумњу у мудрост таквог путовања, јер је земља у врло турбулентном стању и да су могуће демонстрације српског дела популације".³² Лист такође наводи да је Фердинанд дочекан овацијама великог броја људи.

²⁹ Из депеше министра унутрашњих послова Стојана Протића министру војном Душану Стефановићу од 1914. године.

³⁰ В. Дедијер, II том, 116 - 121.

³¹ "Треба истаћи да је у припреми атентата значајну материјалну помоћ Младобосанцима пружила организација Уједињење или смрт, наглашавамо само материјалну, јер је и сам Апис касније био против атентата и покушао је да га спречи." - Радослав Гађиновић, *Млада Босна и сарајевски атентат*, Безбедност, 3/2013. 14.

³² *The New York Times*, 29.6.1914. године.

Српски министар о коме је у чланку из *Тајмса* реч је Јован М. Јовановић Пижон, српски посланик у Бечу. Кристофер Кларк у свом делу пише о овом упозорењу и наводи да се 21. јуна Јовановић састао у Бечу са Леоном Билинским, аустроугарским министром финансија, како би упозорио аустријску владу о вероватним последицама надвојводине посете Сарајеву. Он је тада указао да ће посета Франца Фердинанда баш на Видовдан бити схваћена као провокација и да међу Србима који служе у аустроугарској војсци може да се нађе неки који ће "пушку или револвер уместо ћорцима напуни-ти бојевом муницијом". Билински пак ово упозорење уопште није озбиљно схватио и није га, како је требало, проследио министру спољних послова, грофу Бертолдау. После рата Билински није желео да о овом догађају разговара са историчарима уз коментар да "треба ставити вео заборава на мрачне тренутке скорашње историје".³³

Кларк закључује да је упозорење било послато, али, како он сматра, не и на најадекватнији начин. Више је чинилаца играло улогу у томе, од личне суревњивости између Јовановића и грофа Бертолда (због чега се није обратио њему директно), као и због страховања Пашића да би од стране организације Уједињење или смрт експлицитније упозорење могло бити схваћено као акт велеиздаје и имати евентуалне консеквенце.³⁴

Без даљег улажења у анализу могућих Пашићевих мотива да упозорење буде учињено баш на овакав, а не на неки други начин, јасно је да је оно ипак учињено, али да са друге стране није било схваћено озбиљно. Ако се у обзир узме чињеница да су српско – аустроугарски односи још од времена анексионе кризе и царинског рата били затегнути, те да се са српским становништвом у Аустроугарској неретко поступало лоше, може се закључити да је у датом тренутку овакво упозорење било очекивано, ако не и примерено. Треба имати у виду да се и на основу сачуваних депеша јасно види како је српска влада предузела јасне кораке не само да се дојаве о кријумчарењу оружја испитају већ да се такве радње и најхитније спрече.

Атентат

Упркос тежњама српске владе да до тога не дође, 28. јуна 1914. године, на Видовдан, у Сарајеву су припадници тајне организације Млада Босна извршили атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. После неуспелог покушаја Недељка Чабриновића да бомбом изврши атентат, надвојводи и његову супругу Софију убио је из пиштоља Гаврило Принцип. На суђењу је касније изјавио како му је жао што је убио војвоткињу, да је то било случајно и да је циљао на генерала Поћорка.

Млада Босна је настала десетак година пре атентата. Имала је слабу унутрашњу структуру, а њени чланови често неконзистентне идеје, што је посебно дошло до изражаја у Сарајевском атентату. Чинили су је младићи из БиХ: Срби, Хрвати и муслимани, што је, како смо у уводу видели, чињеница коју је требало сакрити, како би се за атентат окривили искључиво Срби.³⁵ Међутим, идеја водиља ових револуционара није била великосрпска, великохрватска или исламска, већ југословенска. Атентатор, Гаврило Принцип на суђењу ће тако изјавити:

³³ С. Clark, 61.

³⁴ Ibid, 62 - 63.

³⁵ Неки од чланова су тако били: Мустафа Голубић, Ђулага Буковац, Иво Крањчевић, Мухамед Мехмедбашић и други.

"Ја сам националиста Југословен и тежим за уједињењем свих Југословена у било коју државну форму, и да се ослободе Аустрије".³⁶

Чланови Младе Босне нису били, како се често истиче, "*представници* свих народа у БиХ"³⁷, већ само *припадници* свих народа БиХ, али је можда још боље рећи да су они били и припадници и представници једног новог народа – Југословена. Своје акције планирали су и извршавали и пре Сарајевског атентата. 1910. године покушан је тако атентат на гувернера БиХ генерала Маријана Варшанина,³⁸ а 1912. године припремана је завера против Франца Јозефа, коју је спречио Балкански рат.³⁹

Међутим, већ припрема самог Сарајевског атентата обилује премишљањима и контрадикцијама. Није постојала јасна визија ни шта се тачно жели постићи, ни на који начин. Један од оснивача и идеолога Младе Босне, Владимир Гађиновић, схватио је тако да се индивидуалном борбом не може постићи ништа значајније, те да друштвене промене могу настати само мобилисањем широких народних маса и дизањем масовног устанка. Он се залагао да се прво организује једна широка политичка партија која би обухватила све Јужне Словене, рачунајући ту и Бугаре, па да се тек онда приступи атентатима ради изазивања револуције.⁴⁰ После Сарајевског атентата изјавио је да може доћи до велике трагедије, јер Србија није спремна за рат, а Аустроугарска ће га сигурно изазвати.⁴¹ Данило Илић, који ће бити осуђен на смртну казну због саучесништва у атентату, такође је био занесен панславистичким идејама као и Гађиновић. Но, он је неколико пута мењао мишљење и изразио сумњу у атентат као политичко средство. Убеђивао је Гаврила Принципа и Трифка Грабежа да атентат треба обуставити или бар одложити. Слично је и са поменим Трифком Грабежом, који је требало да после Чабриновића такође баца бомбу, али то није учинио, јер није био убеђен да је атентат исправна одлука.⁴²

"И сад се сећам да ми је Данило Илић оног јутра пред атентат рекао како нема смисла извршити атентат на престолонаследника, јер ће то Словенима више шкодити него користити. Илић ми је ову могућност и подробно образложио и та је околност била пресудна што после првог атентата нисам бацио бомбу на престолонаследника, мада је прилика била веома повољна..."⁴³

Припадници Црне руке (Уједињење или смрт), иако су првобитно помогли Младобосанцима да набаве оружје, на крају су предузели кораке да до атентата не дође. По наређењу пуковника Аписа, преко мајора Воје Танкосића, Ђуро Шарац, Младобосанац који је иначе био веза између Црне руке и Младе Босне, био је половином јуна послат у Босну да спречи атентаторе у њиховој планираној акцији.

Сви завереници били су аустроугарски држављани, а у београдском огранку Младе Босне под називом "Смрт или живот" чланови су били искључиво из БиХ. Током

³⁶ В. Дедијер, II том, 29.

³⁷ Р. Гађиновић, 8 – 9.

³⁸ Ibid, 10.

³⁹ В. Дедијер, I том, 354.

⁴⁰ Ibid, 402 - 403.

⁴¹ Р. Гађиновић, 16.

⁴² В. Дедијер, I том, 405.

⁴³ Ibid, 418.

свог боравка у Београду, по речима Дедијера, Гаврило Принцип је имао само два пријатеља. Обојица су били његови саборци, такође из БиХ, Ђулага Буковац и Ђуро Шарац.⁴⁴

Влада Србије, као што смо већ видели, није благонаклоно гледала на гласине које су кружиле да се спрема нешто у Сарајеву. Завереницима је зато било тешко да оружје из Србије пребаце у Босну, јер су морали да се крију не само од аустроугарских него и од српских власти. Милан Цигановић, који је набавио оружје саветовао је тако Принципа и Грабежа да избегавају српске грађанске власти јер постоји опасност од хапшења.⁴⁵ После атентата, за Цигановићем је у Србији била расписана потерница, а мајор Воја Танкосић је ухапшен.⁴⁶

Национално и идеолошки припадници Младе Босне били су пројугословенски оријентисани, али они нису имали јасну, усаглашену визију о томе шта се жели постићи. Принцип је изјављивао да су Југословени "једна нација", међутим, концепт уједињења те нације, да ли Бугари њој такође припадају итд. била су питања на која млади завереници нису имали прецизан и јединствен одговор. Велика већина се сматрала Југословенима, али је било и изузетака од правила, попут браће Чубриловић, обојице Младобосанаца, од којих се старији, Вељко сматрао Србином, а млађи, Васо, Србо-Хрватом.⁴⁷ На суђењу је било и бизарних куриозитета, па се тако Фрањо Садило, који је помогао Иви Крањчевићу да сакрије оружје, на суду представио као Великохрват који "Србе воли само када их не види" (он пак није био и члан Младе Босне, иако је био саучесник у атентату).⁴⁸

На основу наведеног, као и чињенице да су организација, припрема и реализација атентата извршени потпуно аматерски, јасно је да су млади завереници били политички незрели. Лична храброст и племенита идеја Гаврила Принципа и његових саборца нису били довољни. Принцип, Грабеж, Чабриновић као и још туце младих завереника, од којих су неки имали само шеснаест година, били су занесени уједињењем Југословена и несвесни датог политичког тренутка. "Политичко уједињење Југословена увек је било пред очима" као "основна мисао",⁴⁹ рекао је Принцип пошто је извршио атентат, на саслушању код истражног судије. Међутим, покушајем реализације те мисли атентатом, испунила су се на жалост предвиђања Принциповог трезвенијег саборца, Владимира Гађиновића и догодила велика трагедија, јер Аустроугарска јесте после атентата добила оно што јој је требало – повод за рат.

Реакције

Југословенство, идеја водила сарајевских атентатора, одмах је по испаленим хицима Гаврила Принципа показало свој неуспех и незрелост. Муслимани и Хрвати су свој однос према атентату исказивали "најпре организирањем демонстрација... најмасовније су биле оне у Сарајеву, које су биле и насилне, али је и у другим крајевима било демонстрација и насиља."⁵⁰ Још истог дана почео је у Сарајеву, Тузли, Мостару и другим градовима БиХ, као и неким хрватским градовима погром Срба, који ће уз прећутно одобравање аустроугарских власти трајати неколико дана, све до увођења преког суда. Паљене су куће и радње, уништа-

⁴⁴ Ibid, 381.

⁴⁵ Ibid, 387.

⁴⁶ Ово се види из одговора српске владе на Ултиматум, тачка 7. Извор: *Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А/1 – 3.*

⁴⁷ В. Дедијер, том 2, 27.

⁴⁸ Ibid, 29.

⁴⁹ Ibid, 27.

⁵⁰ Х. Камберовић, 15.

вана имовина, људи пребијани и малтретирани, а било је и неколико мртвих. Сва штампа жали за убијеним надвојводом и осуђује атентат. Умереније загребачке новине "Хрватски народ" осуђују насиље над Србима и наводе да нису Срби криви "кад се нађу два непромишљена човека". О самим нередима извештавају: "Најприје су демонстранти у Сарајеву полупали прозоре на српској бискупији, митрополији, затим су провалили у српску школу и побацили ствари на улицу и уништили их. Кад су стигли војници и редари, запјеваше бунџије царевку, па их нису тако силом разагнали... око 200 српских дућана, кафана и занатлијских радионица разорише... на концу кад није било бунама краја проглашен је у Сарајеву пријеки суд. Одмах је настао мир."⁵¹ У загребачком "Обзору" се такође извештава о тузланским "протусрпским демонстрацијама" у којима "Хрвати и муслимани пролазе градом и кличу покојном престолонаследнику". Десничарски лист "Хрватска" 29. јуна, користећи вокабулар Анте Старчевића пише: "И у нашем кругу, на нашем тијелу налази се сва сила крпуша и сподоби Срба и Славосрба, који нам продају груду и море, а ево и краља убијају ... Убојице име ти је Србин! И јеси Србин, проклето ти сјеме и племе, што га ветар натрунио по нашем хрватском тлу..."⁵² Лист "Хрватски дневник" пак наводи да "кад год се буде спомињало јединство Срба и Хрвата, сваком ће Хрвату засјати пред очима крвави лик надвојводе Фрање Фердинанда што су га убили Срби".⁵³ Словеначки лист "Словенец" жали за убијеним надвојводом и потом каже: "Пао је као жртва ружног фанатизма, од непријатељске противаустријске пропаганде заведенога младића; син српског народа је уништио живот највећег пријатеља аустријских Југословена"⁵⁴, а "Словенски народ", такође после осуде атентата наводи како "брзојавна извјешћа јављају да су најнижи слојеви, муслимански и католички, започели у Сарајеву прави погром на Србе".⁵⁵

За то време српска влада, обавештена хитним телеграмом⁵⁶ Јована Јовановића о атентату, истог часа заузима о атентату негативан став и од њега се ограђује. Пашић је у свом телеграму саучешћа изјавио "дубоко жаљење поводом убиства престолонаследника и његове супруге и гнушање противу оваквог злочинства".⁵⁷ Проглашена је осмодневна дворска жалост⁵⁸, а саучешће је цару Францу Јозефу изјавио и престолонаследник Александар. У циркулару⁵⁹ свим српским дипломатским представништвима од 1. јула 1914. године Никола Пашић осуђује атентат називајући његовог починиоца "младим и егзалтираним фанатиком". "У самој Србији је сарајевски атентат наишао на најоштрију осуду у свима друштвеним редовима, јер су сви и званични и незванични кругови, били одмах свесни да ће се он најштетније одразити по наше сународнике у Аустроугарској, што су последњи догађаји и показали." Пашић констатује да је апсурдно мислити како у тренутку када Србија чини све да односи између ње и суседне Монархије постану све бољи и све више пријатељски, да је она на било који начин непосредно или посредно инспирисала атентат. "Напротив, у интересу је

⁵¹ "Хрватски народ", број 27, од 2. јула 1914. године.

⁵² "Хрватска", број 794, од 29.6. 1914. године.

⁵³ "Хрватски дневник", број 146, од 29. јуна 1914. године.

⁵⁴ "Словенец" од 30. јуна 1914. године.

⁵⁵ Х. Камберовић, 20.

⁵⁶ Извор: Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – 1/3.

⁵⁷ Извор: Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – 1/3.

⁵⁸ Обавештење маршала српског двора о проглашењу жалости. Извор: Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – 1/3.

⁵⁹ Извор: Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – 1/3.

саме Србије највише и било, да се овај злочин избегне".⁶⁰ У Београду је, када се чуло за атентат, обустављена прослава Видовдана, а светла на Калемегдану су била угашена у знак жалости. Кафане и сви јавни локали, како извештава "*Политика*" радили су скраћено, а трамвајски саобраћај је по наредби био обустављен.⁶¹ Српски листови у Монархији такође су осуђивали атентат па тако новосадски лист "*Браник*"⁶² "најжешће осуђује" дело "два незрела младића" и оплакује надвојводу који је "имао све особине да буде добар владар великој држави у којој пребивају толики разни народи."

Иако постоје мишљења да Франц Фердинанд није много искрено жаљен на бечком двору⁶³, а такође ни од стране аустроугарских савезника⁶⁴, Монархија је коначно добила повод за оно што жели још од Царинског рата и почетка анексионе кризе.

Интересантна су запажања која у свом биографско – програмском делу "*Mein Kampf*" Адолф Хитлер даје о убиству Франца Фердинанда и политичких околности тога времена. Он тако каже да се у време пред атентат "наднела над Балкан она тмаста оморина која обично предсказује оркан" и да је "осећање приближавајуће катастрофе... коначно прерасло у чежњу".⁶⁵ После овакве дескрипције која индиректно потврђује да је Европа само чекала на рат (по њему чак чезнула), следе његова сећања о атентату:

"Када се у Минхену зачула вест о убиству надвојводе Франца Фердинанда (седео сам управо код куће и чух само нејасно о току тих догађаја) *спонаде ме најпре брига да су меци могли, можда, да потичу из ништаља немачких студената*, који су у огорчењу због непрестаних словенизирајућих подухвата престолонаследника, хтели немачки народ да ослободе од овог унутрашњег непријатеља... Када сам, ипак, одмах после тога чуо већ имена наводних починилаца, а осим тога прочитао и тврдњу да су Срби, поче да ме хвата тиха језа због ове освете недокучиве судбе. Највећи пријатељ Словена паде под мецима *словенских фанатика*."⁶⁶

1924. године, када је ова књига настала, будући "*Führer*" немачког народа се чуди што је атентатор, како је чуо, Србин. Одмах потом он констатује да је учинилац "словенски фанатик", који је убио "највећег пријатеља Словена", кога он уопште не жали управо због наводног прословенског става. Штавише, њега како видимо уопште не би изненадило да га је убила "немачка омладина", већ се само прибојава могућих импликација. За њега је Франц Фердинанд био "унутрашњи непријатељ".

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ "*Политика*" од 29. јуна 1914. године.

⁶² "*Браник*" од 30. јуна 1914. године.

⁶³ "Односи цара и престолонаследника били су крајње лоши, а сви они који су чинили тадашњи двор нити су волели будућег владара, нити су се могли надати да ће под његовом влашћу задржати место и улогу које су сада имали. Између суверена и принца – наследника дошло је до тешког сукоба још када се Франц Фердинанд против цареве воље оженио грофицом Софијом Хотек, отада војвоткињом Хоенберг, која по хабзбуршкој традицији није била довољно племените лозе да би могла бити и царица..." – А. Митровић, 33.

⁶⁴ 1. јула 1914 године, у извештају Љубомира Михаиловића, српског отправника послова у Риму, каже се да је вест о атентату примљена без тешких осуда и да јавност осећа поводом атентата "ако не баш задовољство, а оно им је уклоњена непријатност", јер "надвојводу Фердинанда нису волели у Италији..." Извор: *Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – 1/3*.

⁶⁵ Радомир Смиљанић, *Превод, политички коментари и разматрања књиге Mein Kampf Адолфа Хитлера*, Екопрес, Зрењанин, 2001, 110.

⁶⁶ Ibid.

Скоро две деценије касније, у образлагању агресије Немачке на Краљевину Југославију, Хитлер ће у својој пропаганди између осталог означити Србе као кривце за атентат. Нешто касније ће чак наредити да му спомен – плоча са места атентата у Сарајеву буде донета како какав сувенир. Међутим, врло је важно да у делу насталом далеко раније, 1924. године, он не види Србе као јасне и логичне кривце, већ "словенске фанатике" и чуди се вестима да су атентатори Срби. Ово указује на општу слику која је, како видимо, владала и у најекстремнијим десничарским круговима Аустрије и Немачке.

У програмском делу човека који ће човечанство гурнути у рат незапамћених размера, такође се каже: "Борба у 1914. није, тако ми Бога, масама наметнута, него је управо *цео народ жудео за њом*."⁶⁷ Слободно се може рећи да је ово *de facto* признање и из пера највећег аустро - немачког националисте и злочинца свих времена, како је Сарајевски атентат био само пуки повод за рат, једва дочекан.

Ултиматум

Повод је дочекан, требало је још само задовољити форму. Како није било никаквих доказа да је Краљевина Србија умешана у атентат (јер и није била), Аустроугарска је 23. јула 1914. године послала "Ноту" – ултиматум⁶⁸ за захтевима који су грубо задирали у суверенитет једне независне земље. Кнез Григорије Николаевич Трубецки, посланик руског цара у Србији бележи: "Аустројски ултиматум Србији својом нечувеном оштрином и безусловним тоном деловао је као права бомба."⁶⁹ Србија је на овакво условљавање, само у циљу избегавања рата, пристала и оградилa се само од одредбе да аустроугарски агенти несметано врше истрагу по Србији, што би *de facto* значило потпуно нарушавање суверенитета и тоталну капитулацију. Британски министар спољних послова Едвард Греј поручио је немачком амбасадору да је српски одговор на аустроугарски ултиматум сасвим задовољавајући и да "даје довољну базу за решење спора". Чак је немачки цар Вилхелм II упутио допис државном секретару за спољне послове у коме каже: "Неке резерве које је Србија учинила уз поједине тачке могу, према мом убеђењу, да буду потпуно разрешене преговорима. Али унутра је садржана капитулација најпонижавајуће врсте и објављена је *orbi et urbi*. Тиме је отпала свака основа за рат."⁷⁰ Међутим, одговор није био ни важан. Српски посланик у Бечу, Јован Јовановић у телеграму⁷¹ од 24. јула јавља да Аустроугарска упућује војску на југ јер "верује да се наш спор може само ратом решити". О Аустроугарском ставу према српском одговору кнез Трубецки бележи:

"Касније сам имао прилике да чујем од италијанског посланика у Србији, барона Сквитија, који је посетио свог аустројског колегу неколико часова пре него што је стигао српски одговор, како је затекао барона Гизла да пакује своје ствари. 'Зашто се пакујете, зар нисте добили задовољење?' питао је Сквити. 'Одкуда Ви то знате?', упитао је Гизл дрхтавим, узрујаним гласом. 'Да нисте срили неког Србина?' и додао да му је наређено да отпутује ако Срби промене макар и запету у захтевима који су им поднети."⁷²

Нотом објаве рата од 28. јула 1914. године почео је Први светски рат.⁷³

⁶⁷ Ibid, 111.

⁶⁸ Извор: *Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – I/3*.

⁶⁹ Григорије Николаевич Трубецки, *Рат на Балкану 1914 – 1917 и руска дипломатија*, Просвета, Београд, 1994, 7.

⁷⁰ А. Митровић, 25.

⁷¹ Извор: *Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – I/3*.

⁷² Г. Н. Трубецки, 9.

⁷³ Извор: *Архив Србије, МИД, ПО, 1914, Ф1, А – I/3*.

Епилог

Следећег дана регент Александар је издао проглас о томе да је Аустроугарска Србији објавила рат. После наслова "Мојим јуначким и драгим Србима", у овом прогласу помињу се на неколико места као синтагма - "Срби и Хрвати" ("...давана су најсвечанија обећања да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати...", "...залудо су српски и хрватски граничари лили крв... за корист бечког двора..." и сл.).⁷⁴ Коришћење такве синтагме никако није било случајно, али би грешка била сагледавати овај проглас или Нишку декларацију као акте који искрено манифестују жељу за уједињењем. Нишка декларација, од 7. децембра 1914. године каже:

"Уверена у поверење Народне Скупштине, докле год све своје силе ставља у службу велике ствари Српске Државе и Српско – Хрватског и Словеначког Племена ... Влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца."⁷⁵

Проглас и Нишка декларација имали су пропагандну сврху. Нејасно формулисана Нишка декларација била је потез српске владе на међународној сцени, предузет како би се привукли јужнословенски народи, који су били у саставу војске Аустроугарске, а такође и ослабили и одложили аустроугарски планови за нови напад.⁷⁶ Суштински заокрет српске владе ка југословенској идеји догодиће се са васкрснућем српске државе на Крфу, 1917. године и биће формулисан, такође непрецизно, Крфском декларацијом (детаљна регулатива била је остављена Конституанти).

Ако су Проглас и Нишка декларација имали пропагандни циљ, онда се слободно може рећи да га нису испунили. Огромна већина Хрвата и муслимана није искористила прилику да стане уз Србију макар у борби за своју независну државу, већ су се определили, како је Поћорек и предвидео, да помогну ратни напор Аустроугарске, који је већ у првој години остао запамћен по невероватним злочинима и зверствима над цивилним становништвом и ратним заробљеницима.⁷⁷

Током првих година рата у Хрватској су све политичке странке изражавале лојалност Монархији, о уједињењу Словена размишљало се искључиво у оквирима Аустроугарске. У Далмацији је уведен чак преки суд путем кога су хапшени и стрељани сви српски и југословенски орјентисани интелектуалци.⁷⁸ Кулминација југословенства била је Мајска декларација Југословенског клуба из маја 1917. године у којој је прокламовано уједињење Јужних Словена, али под династијом Хабзбурга. Са друге стране, у емиграцији је од стране

⁷⁴ Проглас регента Александра Карађорђевића и српске владе 29. јула 1914. да је Аустроугарска објавила рат Србији. Извор: *Архив Србије, МИД, ПсЛ, Ф1, пов. р 12/1914.*

⁷⁵ Извор: Л. Вркатић, документ 67.

⁷⁶ Станислав Сретеновић, *Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918 – 1929*, Институт за савремену историју, Београд, 2008, 72.

⁷⁷ Детаљне извештаје о овим, често потпуно монструозним злочинима сачинио је Арчибалд Рајс, који сам није могао да сакрије чуђење како "та тзв. аустријска господа и тзв. мађарски кавалери" могу да гледају, чине и наређују тако нешто. Више о злочима у 1914. години, приликом прве инвазије на Краљевину Србију, види у: Archibald Radolph Reiss, *Report upon the atrocities committed by the Austro – Hungarian Army During the First Invasion of Serbia*, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent&Co, London, 1916.

⁷⁸ Љ. Кркљуш, 273.

угледних претежно хрватских и словеначких политичара 1. октобра 1915. године формиран Југословенски одбор, који се залагао за уједињење са Србијом у једну нову југословенску државу, али под другачијим околностима од оних које су се и догодиле. Од двојице најистакнутијих чланова Одбора, Анте Трумбића и Франа Супила ни један неће подржати централистичку Југославију и интегрално југословенство. Трумбић ће као велики заговорник федерализма гласати против Видовданског устава, док је Супило напустио Југословенски одбор још 1916. године. Ако се у обзир узме чињеница да чак ни овај најпројугословенскије оријентисани део хрватске политичке сцене није на крају подржао нову државну форму, а сам одбор заправо и није био легитиман представник хрватског народа, онда није тешко закључити зашто су проблеми пратили нову државу још од избора за Уставотворну скупштину⁷⁹ и доношења Видовданског устава⁸⁰, атентата у скупштини и Марсељу, па све до стварања Бановине Хрватске⁸¹ и "Независне државе Хрватске".

Тешко је одговорити зашто идеја интегралног југословенства није, упркос теоријској оправданости, у пракси имала успеха. Можда најприближније објашњење централног проблема, српско - хрватског антагонизма, као и отпора интегралном југословенству лежи у подвојености српске и хрватске интелигенције и грађанства услед "многа историјског наслеђа, сукоба двеју цивилизација – хабзбуршке и католичке, те отоманско – византијске и православне."⁸²

Уопште, нова држава је подигнута на недовољно чврстом тлу, делом због околности уобличавања државе њеним првим уставом, али свакако и због околности које су постојале пре и у време сарајевског атентата, као и за време рата.

Закључак

Повод Првог светског рата био је сарајевски атентат, а стварни узрок геополитичка ситуација у Европи почетком XX века, стратешка тежња Немачке ка истоку и Аустроугарске ка југоистоку, као и аустроугарска потреба за вођењем рата ради унутрашње консолидације. Кривице Краљевине Србије нема ни у узроку, ни у поводу Првог светског рата, а да сарајевског атентата није било, врло је извесно да би пре или касније, на Балкану или другде, нешто друго послужило као изговор. Идеја југословенства била је водиља младих и недо-

⁷⁹ Више о овим и другим изборима у Краљевини Југославији види у: Мирослав Ђорђевић, Историјат избора у Краљевини СХС и Краљевини Југославији, *Страни правни живот*, 3/2013, 293 – 308.

⁸⁰ Који је донесен тесном већином и то захваљујући купљеним гласовима муслиманских посланика из Македоније и БиХ. – Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013, 112. Ни један представник Хрвата није гласао за овај устав.

⁸¹ Из чињенице да су у исту државу и нову народност спојени дојучерашњи непријатељи из Првог светског рата, произашли су многи проблеми, од којих је прилично илустративан онај са потраживањем ратних репарација и одговорности за дугове. У подели ратних репарација Хрватска је учествовала као победница, али зато није хтела да сноси део српског дуга Француској, преузетог највећим делом ради набавке војне опреме и средстава за рат. "Срби су се противили (плаћању дугова) истичући етички елемент да су "проливали крв" за време рата што је у свести тадашњих политичара значило да су Срби на тај начин "платили" заједничку победу савезника, односно "отплатили" своје материјалне дугове из рата. Са друге стране, Хрвати су подвлачили да су то били српски дугови који се њих нису тицали, али притом нису помињали да су се налазили на страни побеђених и да су могли да учествују у плаћању репарација." – Станислав Сретеновић, *Репарације побеђених, дугови победника: случај Француске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, Филозофија и друштво*, 2009, 20 (1), 238.

⁸² *Историја српског народа*, VI/1, 118.

вољно зрелих атентатора, који су несвесни нелегитимности и опасности те идеје у датом тренутку, довели Краљевину Србију у ситуацију коју је читаву деценију покушавала да избегне. До заокрета српске владе ка југословенству дошло је тек 1917. године, а његова послератна реализација, изведена је такође без реалног сагледавања њеног легитимитета. То ће довести не само до нестабилности у новој држави, већ и до катастрофалних последица и незапамћених злочина у Другом светском рату.

"Моја идеја водиља била је само да овом народу и Југословенима користим, а да сам знао да би ово наше дјело могло проузроковати нешто супротно, то јест штету за Југословене, ја ово дјело никад не бих извршио".⁸³

* * *

SARAJEVO ASSASSINATION, SERBIA AND YUGOSLAVISM

Summary: With a clear distinction of the cause/excuse and the real reasons for the First World War, author's attention is focused on the motives of persons involved in Sarajevo assassination, as well as lack of its legitimacy in the Austro – Hungarian parts of what was soon to become Kingdom of Yugoslavia. Sarajevo assassination is also analyzed from the perspective of Kingdom of Serbia that did not support conspirators in any way; on the contrary, clear steps were taken in order to prevent the assassination. After almost a decade of contemplation and preparation for the war against Serbia, Austria-Hungary finally had a good cause for war - Archduke Franz Ferdinand's assassination committed by conspirators inspired actually by idea of yugoslavism. Truth is that assassination was committed not only against the will of the Kingdom of Serbia, but some members of conspirators' secret organization "The Young Bosnia" as well.

After the war and creation of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later Kingdom of Yugoslavia), yugoslavism was in its various forms the official ideology until the dissolution of SFRY in the nineties. Such ideology celebrated Sarajevo assassination as an act of heroism, and in a way a cornerstone of yugoslavism. This fact has prevented historians and other scholars to investigate thoroughly political and social events surrounding the assassination. As a rule, historical facts, which were not favored by the ideology of "integrated yugoslavism" or "brotherhood and unity", were deliberately omitted or modified to fit the picture of unity and acceptance. In particular, historical facts surrounding obvious lack of legitimacy for yugoslavism in pre WWI Croatia and furthermore dangerously high presence of extremely right – wing, chauvinistic politics in the same country, were neglected or distorted. Such disregard to very important aspect of politics and history had disastrous historical consequences.

Keywords: Sarajevo assassination; 1914; Yugoslavism; Croatian political parties; legitimacy; Gavrilo Princip; Young Bosnia; Kingdom of Serbia; The First World War; Reaction to the Assassination.

⁸³ Изјава Гаврила Принципа на суђењу, В. Дедијер, II том, 29.